

A becsült klimatikus trendek várható hidrológiai válaszai a Felső-Tisza vízgyűjtőjén

Szabó János Adolf⁽¹⁾ — Kis Anna⁽²⁾ — Lucza Zoltán⁽³⁾

- 1) HYDROInform, Hidroinformatikai Kutató, Rendszerfejlesztő és Tanácsadó BT.
- 2) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Meteorológiai Tanszék
- 3) FETIVIZIG

KIVONAT

Az elmúlt években végzett kutatásaink során megvizsgáltuk a klímaváltozás lehetséges hatásait a Felső-Tisza, Tiszabecs mérceszelvényhez tartozó vízgyűjtőre vonatkozóan, amelynek középpontjába a lefolyást, és annak szélsőségeit helyeztük.

Dolgozatunkban röviden indokoljuk majd kutatásunknak a célterületre vonatkozó fontosságát, módszerét, és részletesen bemutatjuk annak eredményeit is, a maga bizonytalanságának megadásával.

A vízgyűjtő jövőjét tekintve eredményeinket röviden az alábbiakban összegezhetjük:

*1. Szignifikánsan csökkenő éves lefolyás, és annak változó évszaki megoszlása várható.
2. A felső extrémek tekintetében a modellszimulációk azt jelzik, hogy kevesebb lesz a harmadfokú árvíz-készültségi szintet meghaladó események száma, hiszen a téli hőmérsékletnövekedés következtében a havazás arányaiban csökkenni fog, így a hó felhalmozódása, illetve a hóban tárolt vízkészlet mennyisége is jelentéktelenebb lesz, amely a tavaszi áradások mértékének csökkenését hozza magával. Ugyanakkor a nyári áradások is kisebb valószínűséggel fordulnak majd elő, hiszen az általános csapadékcsökkenés, illetve a hosszabb csapadékmentes időszakok következtében alacsonyabb mederteltségű vízhálózat tud majd kialakulni, amely aztán az esetleges jelentősebb csapadékesemények okozta nagyobb árhullámokat könnyedén el tudja majd vezetni, különösen egy olyan nagyobb vízfolyás, mint a Tisza. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy kapcsolt éghajlati-hidrológiai modellszimulációkon alapuló elemzéseink szerint ugyan kevesebb lesz az árvizes esetek száma, de azok között előfordulhatnak súlyosabbak is a jelenleg megszokottnál, melynek nem kifejezetten éghajlati, mint inkább emberi okait feltételezzük. Itt elsősorban a felsőbb vízgyűjtő folyószakaszainak gátakkal történő védelmére gondolunk, amelyek ugyan a helyi vízkárokat csökkentik, de a lefolyó árhullámokat növelik.*

3. Az alsó extrémek gyakoriságának és tartósságának növekedésével is számolnunk kell majd. Ez azt jelenti, hogy például a jelenleg ismert sokéves átlagos évi legkisebb vízhozam alatti esetek gyakrabban fognak előfordulni, amelyek aztán tartósságukban is meghaladhatják a jelenleg megszokott időtartamukat.

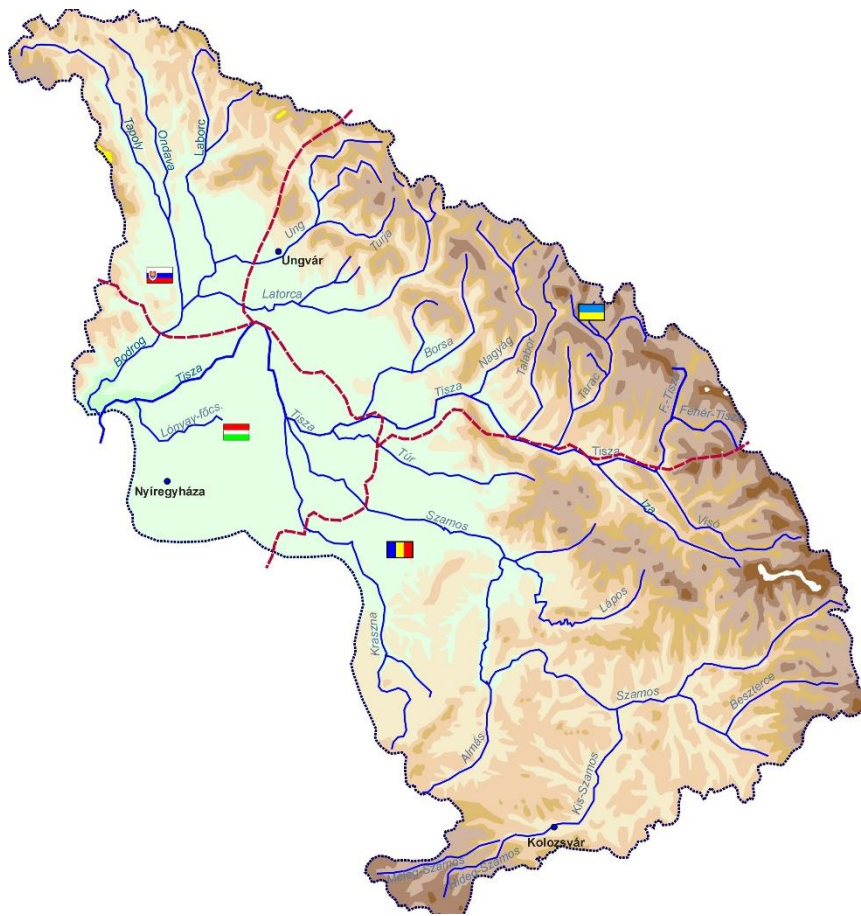
Eredményeink alapján hangsúlyozzuk, hogy megfelelő, a jövőre becsült éghajlati tendenciák figyelembevételével kidolgozott, regionálisan specifikált vízkészlet-gazdálkodási stratégiára van szükség annak érdekében, hogy a XXI. századra becsült lefolyás-csökkenés ne okozzon komoly problémát a jövő vízigényeinek biztosításában. Mert víz lesz elég, csak az éven belüli megoszlás nem lesz a szokásos.

Kulcsszavak: Felső-Tisza, árvízvédekezés, aszály, klimatikus változások

BEVEZETÉS

A Tisza, a Duna legnagyobb baloldali mellékfolyójának, Bodrog-torkolat (Tokaj) feletti, 35.870 km² területtel rendelkező vízgyűjtője négy ország (Ukrajna, Románia, Szlovákia, Magyarország) területére terjed ki (1. ábra). Az árvízvédelmi szempontból legkritikusabb és általunk is részletesebben vizsgált Felső-Tisza Tivadar feletti vízgyűjtő területe 12.500 km². A Felső-Tisza vízgyűjtőn a hegy-, domb- és a síkvidékek nagyjából azonos arányban vannak. A Kárpátok vonulatai jórészt közép-hegység jellegűek. A vízgyűjtő területe alaktanilag kedvezőtlen, amennyiben aránylag rövid és szélesen kiterjeszkedő. A hegyoldalak meredek, a nagy esésű hegyi patakok rövid út lefutása után érik el a folyóvölgyet és az itt áradó vizek összetorlódhatnak. A domborzat jelentősen befolyásolja a terület vízkészletének eloszlását, különösen a hóban tárolt vízkészletek esetében, de a csapadék és lefolyás mértékét is. A hegyeket elsősorban a

folyóvizek formálták, alaposan felszabdalták, csak kisebb területeken figyelhető meg a negyedkori eljegesedés hatása. Az Északkeleti-Kárpátok legmagasabb hegysége, az észak-erdélyi Radnai-havasok (Pietrosz csúcs 2305 m). A Kárpátok lejtőit zöld legelő, ligetes erdők borítják, a hegyek legfőbb kincse a tölgy (800 m-ig), a bükk (600-1300 m között), túlevelű fenyőerdő (830-1700 m között) és a legmagasabb övezetben az alhavasi törpefenyő. Az alföldet rétek, szántóföldek, gyümölcsösök, szőlők és kisebb erdők tarkítják.

1. ábra A Felső-Tisza földrajzi helyzete a Tisza vízgyűjtőben és a vízgyűjtő domborzati viszonyai

A Felső-Tisza vízjárására, árvizeire – mint minden más folyó esetében – döntő befolyással vannak a domborzati feltételek és vízhálózat geometriája mellett az éghajlati jellemzők. A térség a mérsékelt - nagy szélsőségektől mentes - éghajlati öv szárazföldi zónájában fekszik. A csapadék úgy területi-, mint időbeni eloszlás tekintetében erősen változó. A Kárpátok leggyakrabban délnyugat felől érkező nedves légáramlatokat fogják fel, és az orografikus hatások miatt itt van a legtöbb csapadék. A légtömegek 80 %-ban az Atlanti-óceán és Földközi-tenger irányai felől érkeznek. A közepes évi csapadék a térség földrajzi helyzete és tszf. magassága függvényében változik: A maximális csapadék, 1720 mm, a Szvidovec hegység déli lejtőjén a Sopurka

patak völgyében-, ezt követi a Tarac völgye, ahol 1400 mm feletti érték a jellemző. Ettől keletre, délre és nyugatra csökken a csapadékosság. Általában a szélárnyékban fekvő medencékben 600 mm alatti. A csapadékosság éven belüli változása, az évszakos ingadozások, a folyók vízjárását alapvetően meghatározza, de ez is területileg eltérő mértékű. A csapadék évi járása szárazföldi jellegű, téli minimummal (február) nyári maximummal (június).

A Tisza a Máramarosi-havasokban ered, a Tisza elnevezést a Fekete- és Fehér-Tisza összeömlésétől használjuk. A folyó teljes hosszából (962 km) 200 km a hegyvidéki szakasz. A Fekete- és Fehér-Tisza összeömlésétől a Visó torkolatáig a folyóvölgy átlagos esése igen nagy: 6,33 m/km. A Visó és Talabor között 2,28 m/km, innen Tiszabecsig 1 m/km alá esik. A Tisza felső, hegyvidéki szakaszán a folyóvölgy szűk, medre jól beágyazott, partjai meredek. A mederszélesség nem haladja meg az 50 m-t, a vízmélység néhány deciméter. Az Alföldre kiérve Huszt után a Tisza síksági jelleget vesz fel, a folyóvölgy szétterül.

A Tisza Tokaj feletti vízgyűjtőjéhez, Ukrajnából, vagyis Kárpátaljáról a Felső-Tisza jobb parti vízgyűjtője tartozik: Fekete-Tisza (564 km²), Fehér-Tisza (487 km²), Tarac (1224 km²), Talabor (766 km²), Nagyág (1240 km²), Borzsa (1418 km²). A Tisza középvízhozama Tiszabecsnél 210 m³/s, Tivadarnál 233 m³/s, Vásárosnaménynál 352 m³/s, Záhonyánál 390 m³/s. A vízjárásra jellemzőek a nagy amplitúdójú és gyors ingadozások. A Folyón az év bármely időszakában lehet számítani magas és heves árhullámokra. A Kárpátok hegyvonulataihoz közel lévő magyarországi folyószakaszon a vízszintemelkedések 12-36 óra alatt elérhetik a védekezés szempontjából kritikus értékeket. A Felső-Tiszán a leggyakoribb és a legnagyobb árvizek a tavaszi és téli hónapokban jelentkeznek.

Rendkívül fontos az előre, hosszú távra való gondolkodás a vízjárás szélsőségeinek várható alakulásában. Egyaránt fontos a sokvíz (árvíz) és a vízhiány (aszály) várható jövőbeli gyakoriságainak alakulásának ismerete a felkészülés szempontjából.

Jelen dolgozatunkban, azt kívánjuk szemléltetni, hogy az ilyen elemzések fontos bemenő adatai a régió jövőbeni vízgazdálkodási stratégiájának a megtervezéséhez.

ADATOK, MODELLEK

Tanulmányunk célja az éghajlatváltozás hidrológiai válaszainak becslése volt, amihez elengedhetetlen meteorológiai és hidrológiai idősorok használata. Elemzésünkben alapvetően modellszimulációkra támaszkodtunk, hiszen a jövő vizsgálatára fókuszáltunk, azonban a múltbeli szimulációk jóságának értékeléséhez megfigyelési adatokra is szükségünk volt.

A célterületen (Felső-Tisza vízgyűjtő) belül a tiszabecsi szelvényhez tartozó adatokat elemeztük; a vízhozam-idősort a FETIVIZIG Vízzrajzi Osztálya szolgáltatta az 1997–2005-ös időszakra vonatkozóan, napi léptékben.

A meteorológiai mező adatokat a mérések interpolálásával összeállított, homogenizált, 0.1°-os horizontális rácsfelbontással rendelkező CARPATCLIM adatbázisból (Spinoni et al., 2015) töltöttük le, amely az 1961–2010-es periódusra érhető el, napi felbontásban.

A jövőre vonatkozó hőmérséklet- és csapadékidősorokat a RegCM4 (Elguindi et al., 2011) regionális klímamodell biztosította. A modell 0.11°-os rácsfelbontással rendelkező szimulációját használtuk fel az elemzés során (Pieccka et al., 2018), amely futtatásához a szükséges kezdeti- és peremfeltételeket a 0.44°-os szimuláció biztosította – ez utóbbit pedig a HadGEM globális modellel (Collins et al., 2011) hajtották meg. A sugárzási-kényszeren alapuló forgatókönyvek közül – amely magában foglalja többek között az üvegházgáz-kibocsátás, a felszínhasználat, az

energiahasználat és a népesség alakulását – a pesszimistább RCP8.5 scenáriót (van Vuuren et al., 2011) vettük figyelembe.

A hidrológiai válaszok, nevezetesen a klímaváltozás lefolyásra gyakorolt hatásának becsléséhez a fizikai alapú, térben és paramétereiben osztott, 3D-s hidrológiai-hidrodinamikai modellt, a DIWA-t (Szabó, 2007) alkalmaztuk. A futtatáshoz szükséges bemeneti napi meteorológiai mező adatokat (átlaghőmérséklet, minimumhőmérséklet, csapadék) a fentiekben ismertetett CARPATCLIM adatbázis és RegCM4 szimuláció szolgáltatta. A modell állandó tényezőként tekinti a domborzatot, a felszínborítottságot, valamint a talajtípusokat, amelyek rendre a GTOPO, a CORINE adatbázis, illetve a EU DG JRC Land Management Unit, Soil Group által az egész EU területére kidolgozott, szabadon elérhető adatbázisa alapján kerültek figyelembevételre.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a DIWA modell azon egyenleteit, amelyek a jelen elemzés kivitelezéséhez szükséges modell-setup felhasznált. A DIWA-ban a gridekre osztott vízgyűjtő minden egyes cellájának a tározás – és így az egyenletrendszer alakulásának – szempontjából négy fundamentális rétege van (1. ábra): felszínborítottság (növények, épületek stb.), felszín, talaj és a felszíni vízhálózat. A modell egyenletrendszerét tehát ezen elemek rendszerére vonatkozó anyagmegmaradási és dinamikai egyenletek összessége alkotja. Az anyagmegmaradás általános, minden tározótípusra és (i,j) cellára érvényesített formája:

$$\frac{dV_t^{i,j}}{dt} = \sum q_{in}^{i,j} - q_{out}^{i,j} \quad (1)$$

ahol: V_t – tározás az (i,j) cella valamely fundamentális rétegre [m^3]

$\sum q_{in}$ – az (i,j) cellába beérkező összegzett fluxus [m^3/s]

q_{out} – az (i,j) elemet elhagyó egyetlen fluxus [m^3/s]

A továbbiakban ezt az egyenletet nem ismételjük, de minden dinamikai egyenlet mellé értelem szerűen odaképzeltük.

A modellben a csapadék halmazállapotának kérdését az adott cellára vonatkozó napi közepes léghőmérséklet (T_{mean} [$^{\circ}C$]) és az úgynevezett kritikus léghőmérséklet pillanatnyi viszonya határozza meg. Ha a

$$T_{mean} < T_{crit},$$

akkor az észlelt csapadékot hónak, ellenkező esetben esőnek tekintjük. Tapasztalatokra támaszkodva a DIWA modellben a T_{crit} értékéről feltesszük, hogy az a terepmagasság megváltozásának lineáris függvényében változik.

A hó olvadásának modellezését az úgynevezett „fok-nap módszer” alapján számoljuk (Martinec, 1960; Martinec és Rango, 1986). Az olvadás megkezdésének feltételül a fent ismertetett T_{crit} értéket használjuk. A fok-nap módszer ismertetéséhez jelölje

$$\Delta T_{crit} = T_{mean} - T_{crit}$$

azt a különbséget, amennyivel a napi középhőmérséklet meghaladja a kritikus léghőmérsékletet. Vezessünk be egy „ a ” együtthatót (a [$mm \cdot ^{\circ}C^{-1} \cdot d^{-1}$], az úgynevezett „fok-naptényező”). amely megadja, hogy egy nap alatt minden T_{crit} értéket meghaladó fok hány mm hó elolvadását képes előidézni. Eszerint:

$$M = a \cdot \Delta T_{crit}, \text{ eső esetén pedig: } M = a \cdot (1 + 0,01 \cdot R_{\Delta t}) \cdot \Delta T_{crit} \quad (2)$$

ahol M a hó olvadásából származó vízoszlop magassága, $R_{\Delta t}$ pedig a számítási időlépés alatt eső formájában lehullott vízoszlop magassága (mm). További fizikai megfontolások alapján a

DIWA modellben feltesszük, hogy az „ a ” értéke a hóban tárolt vízkészlet pillanatnyi értékétől függ, utalva arra a többletenergiára, amely a több hó elolvasztásához szükséges. Eszerint feltesszük, hogy az „ a ” értéke a hóban tárolt vízkészlet növekedésével lineárisan csökken. A talaj fagyottságának becsléséhez Molnau és Bissell (1983) vagy Follum et al. (2018) egyenleteit vesszük figyelembe, amely a fagy index megváltozását az alábbiak szerint adja meg:

$$\frac{dF}{dt} = -(1 - A_f) \cdot F - T_{mean} \cdot e^{\left(\frac{-0,04 \cdot K \cdot d_s}{we_s}\right)} \quad (3)$$

Itt dF/dt [$^{\circ}\text{C} \cdot \text{nap}^{-1} \cdot \text{nap}^{-1}$], A_f [nap^{-1}] lebomlási együttható (a DIWA-ban $A_f = 0,97$), K [cm^{-1}] „hóvastagság-redukciós” együttható (a DIWA-ban $K = 0,57$), d_s [mm] a hóban tárolt vízmennyiség vízoszlopban kifejezve, és $we_s = 0,1$, feltéve, hogy az átlagos hó sűrűség 100 kg/m^3 . A talaj fagyottnak tekinthető, ha a talajfagy index az 56-os kritikus értéket is meghaladja. Megjegyzés: $F \geq 0$.

A DIWA modellben a csapadékot két részre bontjuk. Az állományi csapadék az, amelyet a növény már nem képes felfogni, áthullik rajta, a növényi pedig az, amelyet intercepció formájában felvesz, tároz. A modellben feltételezzük, hogy a növényzet felülete egyfajta véges kapacitású ($S_{l,max}$) lineáris tározó, vagyis a dinamikai egyenlete matematikailag:

$$QP_{th,\Delta t} = QP_{\Delta t} - \sigma \cdot \left(1 - \frac{S_{l,t}}{S_{l,max,\Delta t}}\right) \cdot QP_{\Delta t} \quad (4)$$

ahol $S_{l,t}$ [mm] a növényzeten a Δt kezdetén tározott vízmennyiség, $QP_{\Delta t}$ [mm/ Δt] a csapadék-intenzitás, $QP_{th,\Delta t}$ [mm/ Δt] az állományi-csapadék intenzitása, σ az adott növénytípus száraz állapotú csapadék visszatartása [-] (értéke kb. 0,05). Az $S_{l,max,\Delta t}$ értéke a vegetáció típusától és annak szezonálisan változó sűrűségétől függő állandó, amit empirikusan becsülhetünk (von Hoyningen-Huene, 1981):

$$S_{l,max,\Delta t} = (0,935 + 0,498 \cdot LAI_{\Delta t} - 0,00575 \cdot (LAI_{\Delta t})^2) \cdot h_{max}$$

ahol h_{max} [mm] a legnagyobb tározási vízoszlop az adott növényzeten, $LAI_{\Delta t}$ [m^2/m^2] a cellára jellemző szezonális vegetáció-sűrűségi állapot az adott időszakban.

A DIWA az evapotranspiráció dinamikus állapotegyenleteinek kiindulási alapjául Varga-Haszonits (1969) összefüggéseit használja. Elsőként a korlátlan vízellátottság melletti párolgást (szabad vízfelszín párolgása) tekinti, majd a talajban rendelkezésre álló, hozzáférhető víz állapotával korlátozza a növény tényleges vízfelvételét. A módszert a műholdas mérések alapján gridenként is becsülhető LAI-ra (Leaf Area Index) vezetjük vissza.

$$E_{a,t} = f(VDRS_t) \cdot LAI_{\Delta t} \cdot \left[\frac{1 - RN_{\Delta t}}{2 - RN_{\Delta t}} \cdot T_{\Delta t} \right] \cdot \frac{\Delta t}{86400} \quad (5)$$

ahol $E_{a,t}$ az adott t -beli tényleges transpiráció [mm] ($t \in \Delta t$), $RN_{\Delta t}$ a relatív nedvesség Δt -re vonatkozó középértéke [század], $T_{\Delta t}$ a középhőmérséklet Δt -ben [$^{\circ}\text{C}$] (és $T_{\Delta t} < 1$ esetén $T_{\Delta t} := 1 + T_{\Delta t}/273$), $f(VDRS_t)$ a vegetáció és a talaj típustól függő dimenziómentes, időben változó redukciós faktor ($0 \leq f(VDRS_t) \leq 1$, és $t \in \Delta t$), melynek argumentuma:

$$VDRS_t = \begin{cases} \frac{\theta_t - \theta_{R,WP}}{\theta_s - \theta_{R,WP}} & (\theta_t \geq \theta_{R,WP}) \\ 0 & (\theta_t < \theta_{R,WP}) \end{cases}, \quad \theta_{R,WP} = \max\{\theta_R, \theta_{WP}\},$$

ahol θ_t [m³/m³] az aktuális víztelítettség ($t \in \Delta t$), θ_R [m³/m³] a maradék víztelítettség, θ_{WP} [m³/m³] a vegetáció típusától is függő, hervadási ponti víztelítettség, és θ_S [m³/m³] a telített víztelítettség.

Az $f(VDRS_t)$ redukciós faktor függvénye a talaj pillanatnyi víztelítettségének, amely függvényt a DIWA modellben a grid gyökérvonalára vonatkozó talajtípus úgynevezett pF-görbéjével (Stefanovics 1992) azonosítunk:

$$f(VDRS_t) := \begin{cases} 1 - \frac{pF(VDRS_t) \cdot [\theta_S - \theta_{R,WP}] + \theta_{R,WP}}{pF(\theta_{R,WP})} & (\theta_t \geq \theta_{R,WP}) \\ 0 & (\theta_t < \theta_{R,WP}) \end{cases}$$

A telítetlen talajban a víz mozgását a Darcy áramlási modell alapján tudjuk leírni, ami az (1) folytonossági, és a (6) egyenletrendszer első, továbbá két karakterisztikus jelleggörbe-egyenletből (a pF- és a belőle konstruálható relatív vezetőképességi görbékből) áll:

$$\left. \begin{aligned} q_t &= -k(S_{W,\Delta t}) \cdot A_{d\Psi}(S_{W,\Delta t}) \cdot \left(\frac{d\Psi_{\Delta t}}{dh} + \sin\alpha \right) \\ \Psi_{\Delta t} &= \Psi(S_{W,\Delta t}) \\ k(S_{W,\Delta t}) &= k \cdot k_r(S_{W,\Delta t}) \end{aligned} \right\} \quad (6)$$

ahol q_t a fluxus [m³/s] ($t \in \Delta t$), $S_{W,\Delta t}$ a víztelítettség állapota Δt -ben [-], $k(S_{W,\Delta t})$ a telítetlen hidraulikus vezetőképesség állapota Δt -ben [m/s], k a telített hidraulikus vezetőképesség [m/s], $k_r(S_{W,\Delta t})$ a relatív vezetőképesség a Δt -beli állapotokra vonatkozóan [-], $d\Psi_{\Delta t}/dh$ a tenziógradiens Δt -ben [-], α az áramlás irányának a vízszintessel bezárt szöge, $A_{d\Psi}(S_{W,\Delta t})$ a tenziókülönbség által meghatározott áramlási irányra eső felületelem területe Δt -ben [m²]. Itt az $S_{W,\Delta t}$ -től való függéssel arra szeretnénk volna utalni, hogy a transzportban ténylegesen résztvevő felület nagysága függ a telítettségtől, hiszen eleve a valóságos (látszólagos) A méretű felület helyett még telített állapot mellett is csupán az $A \cdot \Phi$ vesz részt a víz szállításában (itt Φ a porozitás), míg telítetlen esetben az adott Δt -ben ez $A \cdot \Phi \cdot S_{W,\Delta t}$.

A vízgyűjtő felszínét az idő egysége alatt elérő víz egy része a (6) és az (1) egyenletrendszer szerint beszívárog a talajba, egy másik része a szabad vízfelszín párolgásának értékével elpárolog, a többi része pedig elsődlegesen a felszínen, majd onnan a mederbe jutva lefolyik, összegyűlekezik a vízgyűjtő vízfolyáshálózatán. A felszíni és a mederbeli lefolyás folyamatát a DIWA-ban az (1) folytonossági, és az alábbi (7), dinamikai egyenletek alkotja, úgynevezett lineáris tározómodellel írjuk le. Az (1) folytonossági egyenletet mindkét (a felszíni és a mederbeli) esetben a folyamathoz specifikusan kell értelmezni. Vagyis, az (1)-béli Σq_{in} szimbólum mint a cellába beérkező összegzett fluxust [m³/s] más komponensek alkotják a felszíni, és más a mederbeli folyamatok során, amelyet nagyon jól szemléltet az 1. ábra. A lineáris tározómodell dinamikai egyenlete a DIWA-ban tehát:

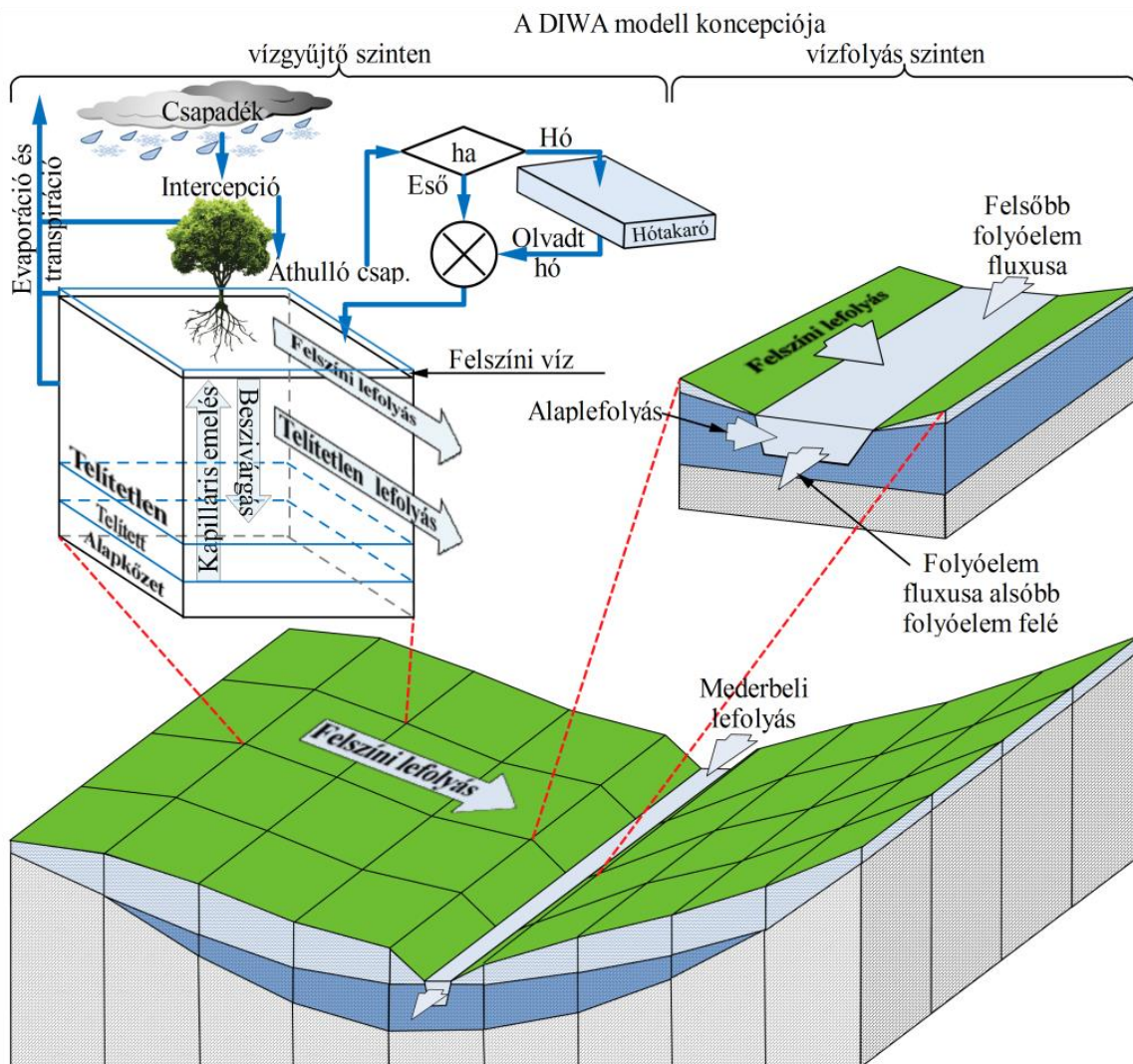
$$q_{out}^{i,j} = \frac{1}{\tau^{i,j}} \cdot V_t^{i,j} \quad (7)$$

ahol q_{out} szimbolizálja az (i,j) felszíni/vízfolyás elemből tovább folyó víz fluxusát [m³/s], V_t a tározás a felületelemen/folyószakaszon [m³], és τ jelenti az elemen áthaladó víznek a tározóelemre jellemző „átlagos” tartózkodási idejét [s]. A τ értékét a Manning féle egyenletből kiindulva határozzuk meg az alábbi egyenletből:

$$\tau^{i,j} = \frac{L^{i,j}}{v_m^{i,j}} = \frac{L^{i,j} \cdot n^{i,j}}{R_m^{i,j} \cdot \sqrt{tg(\beta^{i,j})}} \quad (8)$$

ahol: v_m az elemre jellemző átlagos lefolyási mélységhez tartozó sebesség [m/s], L a cella-
 élek/folyószakasz hossza [m], n a Manning féle érdességi együttható [$s \cdot m^{-1/3}$], amely felszíni
 esetben műholdas mérések és szakirodalmi táblázatok alapján, mederbeli esetben mérnöki
 táblázatok alapján ismert érték, R_m a felületelemre/mederszakaszra jellemző átlagos lefolyási
 mélységhez (felszínen $\approx 0,01$ m, mederben a geometriából számítható) tartozó hidraulikus su-
 gár [m], és β a felületelem/folyómeder vízszintes síkkal bezárt szöge [fok vagy radián].
 A fent vázolt, a vízgyűjtő minden cellájára érvényesített közös differenciálegyenletek bo-
 nyolult rendszerének kiintegrálása nem egyszerű algoritmikus matematikai feladat. Hasonló
 egyenletrendszereket a fejlesztők eltérően oldanak meg, vagyis nincs annak általános szabá-
 lya.

A DIWA-ban a fejlesztő (Szabó 2007) erre a célra egy specifikusan a feladatra tervezett predik-
 tor-korrektor algoritmust alkalmazott, amelynek a kezdeti feltételét (az első prediktor kiinduló
 értékeit) vagy egy korábban lementett futtatás utolsó korrektorának adatai adják, vagy ennek
 híján általános kezdeti feltételből kiindulva egy úgynevezett felpörgési időszakra (legalább
 2 év) előfuttatják a modellt, és annak végén elmentve az utolsó korrektor adatait, már lehet
 ismételt futtatásokat kezdeményezni ezen időponttól.

2. ábra: A DIWA hidrológiai modell

MÓDSZERTAN

Az elemzések során három időszakot tekintettünk: egy múltbeli (1972–2001) és két jövőbeli (2021–2050, 2069–2098) periódust. Annak érdekében, hogy ne csak egyetlen lehetőséget tekintsünk, hanem a bizonytalanságot is számszerűsíthessük, Monte-Carlo (MC) ciklusba ágyazott, sztochasztikus időjárás-generátorral állítottunk elő több száz, azonosan valószínű lehetőséget, amelyek egyenként 100 év hosszúságúak.

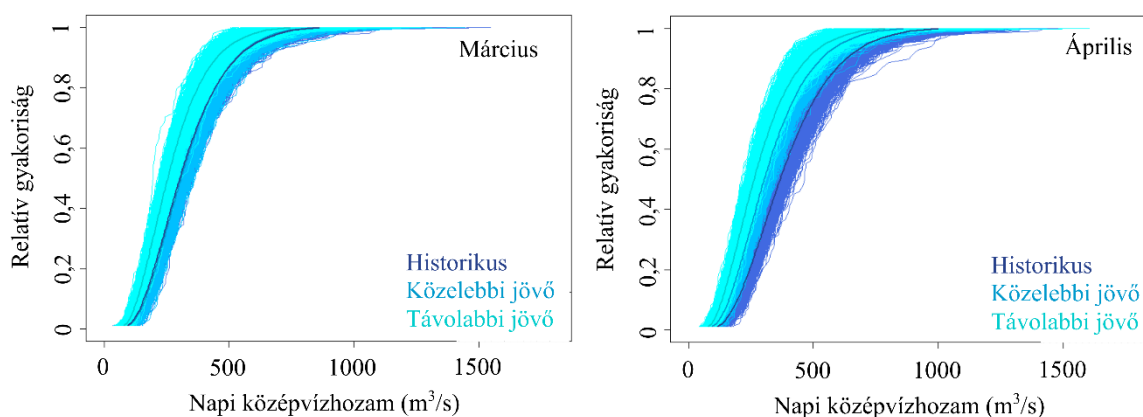
Mivel a klímamodell-szimulációk hibával terheltek, egy hibakorrekciós eljárást is végrehajtottunk a hidrológiai modell futtatása előtt. Ezt a DIWA-SDSWG (HYDROInform, 2012) sztochasztikus időjárás-generátor paramétereinek illesztésén keresztül valósítottuk meg. Nevezetesen, a hőmérséklet, az egymást követő száraz, illetve nedves napok számának és a csapadék mennyiségének eloszlásfüggvényét illesztettük a referencia-eloszlásokhoz.

Az így kapott, immár korrigált meteorológiai adatsorokkal hajtottuk meg a DIWA hidrológiai modellt, eredményül pedig több száz (nagyságrendileg 800-1200), azonosan valószínű vízhozam-idősor állt rendelkezésünkre. Ezekből meghatároztuk a havi és az éves lefolyás eloszlásfüggvényeit, azok várható értékét. A szélsőségek vizsgálatához a harmadfokú árvízvédelmi készültségi szinthez tartozó értékeket, illetve a kritikusan alacsony vízszint alatti eseteket számítottuk ki, havi bontásban.

EREDMÉNYEK

Eredményeink közül a havi lefolyásgörbék közül mutatunk be néhányat részletesebben: a vonalak sokasága a bizonytalanságot szemlélteti, az egyes szimulációk alapján számított várható értékeket pedig vastagabb vonalakkal emeltük ki a 2. és 3. ábrán.

Márciustól októberig csökkenő tendencia valószínűsíthető, miként az éves átlagban is. Tavasszal a hóban tárolt vízkészlet csökkenése okán várható a lefolyás csökkenése, ami márciusban és áprilisban is megjelenik (2. ábra). Az éven belül a legmagasabb értékek a historikus időszakban áprilisban fordultak elő, amely a közelebbi jövőre egy kisebb csökkenést mutat, a 21. század végére azonban már jelentősebb eltolódás látszik az eloszlásfüggvényben – ez utóbbi változás szignifikánsnak adódott a Kolmogorov-Szmirnov próba alapján. Márciusban még jelentős az átfedés a historikus időszak és a közelebbi jövő között, azonban a távolabbi periódusra itt is kirajzolódik a csökkenő tendencia.

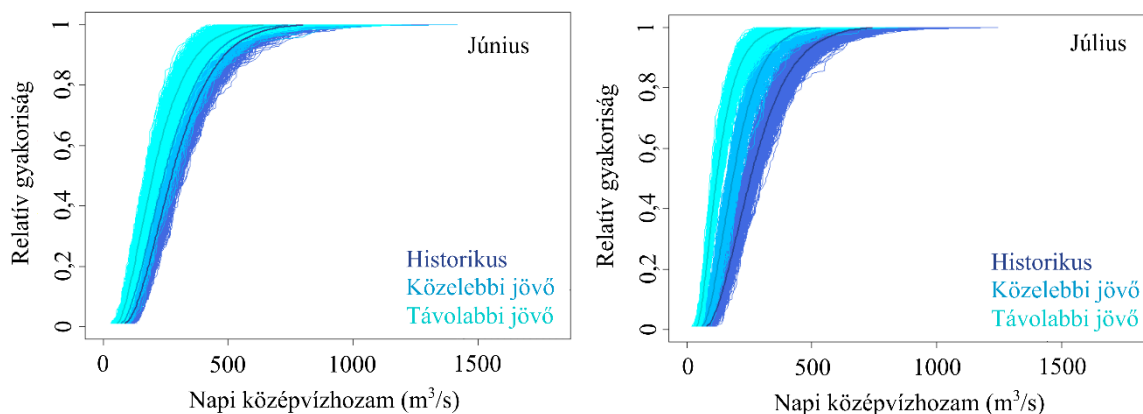

3. ábra: A napi középvízhozamok márciusi és áprilisi átlagainak eloszlásfüggvényei a három vizsgált időszakban a MC ciklusba ágyazott hibakorrigált paraméterekkel futtatott időjárás-generátor szimulációival meghajtott DIWA-outputok alapján a tiszabecsi szelvényre vonatkozóan. Az egyes futtatásokat a vékony vonalak, azok átlagát a vastagabb, sötétebb színűek jelzik

A nyári hónapokban is csökkenés valószínűsíthető a középvízhozamok értékeiben (4. ábra).

Ismét a távolabbi jövőre várható jelentősebb változás, bár júliusban már a közelebbi időszakra becsült változás is szignifikánsnak bizonyult. Az év összes hónapját tekintve a legnagyobb változások júliusban és augusztusban léptek fel a szimulációk szerint: a teljes eloszlásfüggvény eltolódása figyelhető meg, és az egyes időszakok közti átfedés relatíve alacsony. Júniusban az alacsonyabb percentilis értékek esetén jelentősebb a változás, de a közelebbi jövő még nagyobb átfedést mutat a historikus időszakokkal.

5. ábra: A napi középvízhozamok júniusi és júliusi átlagainak eloszlásfüggvényei a három vizsgált időszakban a MC ciklusba ágyazott hibakorrigált paraméterekkel futtatott időjárás-generátor szimulációival meghajtott DIWA-outputok alapján a tiszabecsi szelvényre vonatkozóan. Az egyes futtatásokat a vékony vonalak, azok átlagát a vastagabb, sötétebb színűek jelzik

A harmadfokú árvízvédelmi készültségi szintet meghaladó esetek száma várhatóan csökkenni fog, amely összefüggésben állhat az általános hőmérsékletnövekedéssel. Mivel télen is melegedés valószínűsíthető a területen, arányaiban a havazás csökkenésére számíthatunk, amely a későbbiekben a hóban tárolt vízkészletre is hatással van. Eredményeink szerint a márciustól októberig terjedő időszakban a harmadfokú árvízvédelmi készültségi szintet meghaladó esetek száma kevesebb lesz a MC-szimulációk átlaga szerint. Ugyanakkor a 21. század végére ezek az árvizek a historikus időszakban megszokottaknál súlyosabbak lehetnek.

A kritikusan alacsony vízszint alatti esetek gyakoribbá válhatnak a jövőben a szimulációk szerint a tiszabecsi szelvényben. A növekedés elsősorban július és október között lesz jelentősebb, míg februártól áprilisig nem várható számottevő változás (megjegyezzük, hogy ezen hónapokban eleve alacsony esetszámot is kaptunk).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az éghajlatváltozás hidrológiai válaszainak becslése elengedhetetlen a megfelelő vízkészlet-gazdálkodás szempontjából, a várható hatásokhoz való alkalmazkodáshoz. Elemzésünkben a Felső-Tisza tiszabecsi szelvényében vizsgáltuk meg a lefolyás alakulását a klímaváltozás függvényében, amelyhez egy éghajlati és egy hidrológiai modellt kapcsoltunk össze. A bizonytalanság számszerűsítésének érdekében pedig MC-ciklusba ágyazva, időjárás-generátorral több száz, azonosan valószínű idősort kaptunk, továbbá az időjárás-generátor paramétereinek illesztésén keresztül egy hibakorrekciós eljárást is alkalmaztunk a nyers klímamodell-outputokra.

Eredményeink szerint a lefolyás márciustól októberig csökkenni fog, akárcsak az évi átlag. A harmadfokú árvízvédelmi készültségi szintet meghaladó esetek száma is csökkenő tendenciát mutat, azonban az előforduló esetek a korábban megszokottaknál súlyosabbak lehetnek. Az

alsó extrémek gyakoriságának növekedésével is számolnunk kell a jövőben. Összegezve tehát olyan regionálisan specifikált vízkészlet-gazdálkodási stratégiára van szükség, amely figyelembe veszi a klímaváltozás hatásait, hiszen így biztosíthatjuk azt, hogy a vízigényeket a jövőben is biztonságosan ki lehessen szolgálni.

Köszönetnyilvánítás. Köszönet az adatokért: CARPATCLIM Database © European Commission – JRC, 2013. Köszönet a hidrológiai idősorokért a FETIVIZIG-nek.

IRODALOMJEGYZÉK

VIZITERV Consult Kft., FETIVIZIG, Nyíregyháza 2004. „A 2001. márciusi felső-tiszai árvíz”

Collins, W.J., Bellouin, N., Doutriaux-Boucher, M., Gedney, N., Halloran, P., Hinton, T., Hughes, J., Jones, C.D., Joshi, M., Liddicoat, S., Martin, G., O'Connor, F., Rae, J., Senior, C., Sitch, S., Totterdell, I., Wiltshire, A., Woodward, S., 2011: Development and evaluation of an Earth-system model – HadGEM2. *Geosci Model Dev*, 4, 997–1062.

Elguindi, N., Bi, X., Giorgi, F., Nagarajan, B., Pal, J., Solmon, F., Rauscher, S., Zakey, A., Giuliani, G., 2011: Regional climatic model RegCM – User manual. Version 4.3. ICTP, Trieste, Italy. 32p.

Follum, M.L., Niemann, J.D., Parno, J.T., Downer, C.W., 2018: A simple temperature-based method to estimate heterogeneous frozen ground within a distributed watershed model. *Hydrology and Earth System Sciences*, 22(5), 2669–2688.

von Hoyningen-Huene, J., 1981: Die Interzeption des Niederschlags in landwirtschaftlichen Pflanzenbeständen. In: *Arbeitsbericht Deutscher Verband für Wasserwirtschaft und Kulturbau*, DVWK, Braunschweig, 63p.

HYDROInform, 2012: "Az árvízvédelmi információs rendszer fejlesztése a Felső-Tisza vízgyűjtőjén" című, SH/2/1 reg. sz. projekt keretében "Az árvízi lefolyás elemzése" résztema kapcsán készített összefoglaló tanulmány. A tanulmány megrendelője: Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság (FETIVIZIG), Nyíregyháza. A project támogatója: Swiss Hungarian Cooperation Programme. 36p.

Martinec, J., 1960: The degree-day factor for snowmelt runoff forecasting. In: IUGG General Assembly of Helsinki, IAHS Commission of Surface Waters, IAHS Publ. No. 51, 468–477.

Martinec, J., Rango, A., 1986: Parameter values for snowmelt runoff modelling. *Journal of Hydrology*, 84, 197–219.

Molnau, M., Bissell, V.C., 1983: A continuous frozen ground index for flood forecasting. *Proceedings 51st Annual Meeting Western Snow Conference*, Canadian Water Resources Association, Cambridge, Ontario, 109–119.

Pieczka, I., Pongrácz, R., Bartholy, J., Szabóné André, K., 2018: Future temperature projections for Hungary based on RegCM4.3 simulations using new representative concentration pathways scenarios. *International Journal of Global Warming*, 15, 277–292.

Spinoni, J. and the CARPATCLIM project team (39 authors), 2015: Climate of the Carpathian Region in 1961–2010: Climatologies and Trends of Ten Variables. *Int J Climatol*, 35, 1322–1341. doi: 10.1002/joc.4059

Stefanovits, P., 1992: Talajtan. Mezőgazda Kiadó, 1992

Szabó, J.A., 2007: Decision Supporting Hydrological Model for River Basin Flood Control. In: *Digital Terrain Modelling: Development and Applications in a Policy Support Environment* (Eds.: Peckham R.J. and Jordan Gy.). Springer-Verlag, Berlin. 145–182.

Varga-Haszonits, Z., 1969: Determination of the water content and of the evaporation of bare soil. *Időjárás*, 73(6), 328–334.

van Vuuren, D.P., Edmonds, J.A., Kainuma, M., Riahi, K., Thomson, A.M., Hibbard, K., Hurtt, G.C., Kram, T., Krey, V., Lamarque, J.-F., Masui, T., Meinshausen, M., Nakicenovic, N., Smith, S.J., Rose, S., 2011: The representative concentration pathways: an overview. *Clim Change*, 109, 5–31.